

ФІЛАЛАГІЧНЫЯ НАВУКІ

УДК 811.161.3'38

АКАЗІЯНАЛІЗМЫ Ў МОВЕ ТЭКСТАЎ НІНЫ МАЦЯШ

В. Я. Барысенкакандыдат філалагічных навук, дацэнт,
дацэнт кафедры літаратуры УА МДПУ імя І. П. Шамякіна**Л. В. Жураўская**кандыдат філалагічных навук, дацэнт,
дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства УА МДПУ імя І. П. Шамякіна

Артыкул прысвечаны выяўленню структурных і функцыянальных асаблівасцей аказіянальнай лексікі ў мове паэтычных тэкстаў Ніны Мацяш. Былі прааналізаваны асаблівасці словаўтварэння аказіяналізмаў-дзеясловаў.

Уводзіны

У сучаснай лінгвістыцы моўныя сродкі мастацкага твора як элементы формы вывучаюцца ў цесным адзінстве з яго зместам. Менавіта праз іх выяўляюцца асаблівасці індывідуальнага стылю (ідэястылю) пісьменніка. Ідэястыль грунтуецца, як вядома, на агульнамоўным матэрыяле, аднак адбор моўных сродкаў, іх склад, прыёмы абазначэння прадметаў і паняццяў рэчаіснасці адметныя ў кожнага пісьменніка, дзякуючы чаму выяўляюцца асаблівасці светаўспрымання, грамадзянская пазіцыя, талент аўтара.

Творчасць Ніны Мацяш – гэта заўсёды “сустрэча з адметным, новым словам, часам добра вядомым з матчынай дарагой гаворкі, часам абноўленым аўтарам, а вельмі часта – словам, утвораным, прыдуманым, аднак не запемненым, а гаваркім, вобразным” [1, 14], [2, 102–105].

У сферу даследчых інтарэсаў беларускіх лінгвістаў у апошні час трапляюць часцей за ўсё асаблівасці ўтварэння індывідуальна-аўтарскіх лексічных наватвораў [3–6], [7]. Ёсць у беларускім мовазнаўстве і працы, у якіх аналізуюцца аказіяналізмы як элементы тэкстаў сучаснай беларускай паэзіі [8–10]. Аднак структурныя і функцыянальныя асаблівасці аказіянальнай лексікі паэтычных твораў, змешчаных у зборніку Ніны Мацяш “Душою з небам гаварыць”, даследуюцца ўпершыню. Праўда, ёсць спробы пачаць складанне слоўніка аказіяналізмаў паэткі [1], што сведчыць аб тым, што праца ў гэтым напрамку толькі пачынаецца, што паэзія яе ў гэтым плане вызначальная.

Вынікі даследавання і іх абмеркаванне

Аб’ектам нашай увагі з’яўляюцца аказіяналізмы-дзеясловы ў паэтычных тэкстах Ніны Мацяш, матэрыял даследавання – творы выбранай лірыкі зборніка паэткі “Душою з небам гаварыць” [11], у якім найбольш поўна выяўляецца самабытнасць мовы аўтара, арыгінальнасць яе мыслення, бачання жыцця. Усё гэта і матывуе неабходнасць вырашэння наступных задач:

– выявіць спосабы словаўтварэння аказіянальных дзеясловаў у паэтычных тэкстах Н. Мацяш;

– акрэсліць асаблівасці функцыянавання індывідуальна-аўтарскіх наватвораў.

Канцэптуальным для нас з’яўляецца сцвярджэнне В. А. Зразікавай аб тым, што аказіянальная дзеяслоўная словатворчасць сваімі вынікамі выразна адрозніваецца ад утварэння агульнапрынятых слоў. Індывідуальна-аўтарскія дзеясловы, валодаючы вобразнасцю

і непаўторнасцю семантыкі, не прэтэндуюць на статус літаратурнай нормы. Такія наватворы ўвасабляюць патэнцыяльныя магчымасці лексічнай і словаўтваральнай сістэм мовы [6, 116].

Гэта не прэрэчыць агульнапрынятаму разуменню аказіяналізма: “Аказіяналізмы (лац. *accosionalis* – “выпадковы”) – з’явы маўлення, якія не адпавядаюць агульнапрынятаму ўжыванню, ствараюцца паэтамі і празаікамі, публіцыстамі, а таму называюцца інакш аўтарскімі, індывідуальна-стылістычнымі неалагізмамі” [3, 65].

У аналізаваных тэкстах выяўлена 24 аказіяналізмы-дзеясловы і дзеепрыметнікі (адпаведна 18 і 6). Паколькі гэта словы, створаныя паэткай “на выпадак”, то кожнае з іх мае сваю кантэкстуальную семантыку, сваю структуру, свае стылістычныя асаблівасці, таму апісанне наватвораў даецца намі ў выглядзе слоўнікавых артыкулаў, дзе спачатку падаюцца граматычныя і стылістычныя паметы, раскрываецца семантыка, змяшчаюцца ілюстрацыі і пашпартызацыя; пасля знака С даецца словаўтваральны аналіз: называецца спосаб словаўтварэння; паказваюцца змены, што адбыліся ва ўтваральнай аснове пры далучэнні да яе словаўтваральнага фарманта [10].

Адвідушчыць, зак., перан. Зрабіць больш зоркім: *З’явіся, збавіца мой, з’явіся! / Адзін твой рух, адзін твой крок / Адхмарыць нада мною высі, / Ацямелы адвідушчыць зрок* [11, 170]. С Ад- + відущч + -ы- (-ць), прыст.-суф.

Адхмарыць, зак., перан. Адкрыць далягляд, дапамагчы ўбачыць: *Адхмарыць нада мною высі* [11, 170]. С Ад- + хмар + -ы- (-ць), прыст.

Вывінацца, незак. Выкручвацца, выгінацца: *Вывінаецца і пручанне / Распадае глумлівы спрут, / Што берлінскай сцяною заўся, – / І хрыстосуюцца ў нябёсах / Мужна высталялы дрэвы* [11, 273]. С Выгіна (-ць) + -ся (-цца), замена *з/в* у корані, постфікс.

Выгарклы, незал., перан. Надакучлівы, невыносны: *Як рана васількі завасільковелі! / Ці гэта я спазняюся? Няўжо / Мінулася вясна? Адна аскаміна / Перапарэлых выгарклых дажджоў* [11, 193]. С Вы- + гарк / -ну- / (-ць) + -л- (-ы), прыст.-суф., усячэнне ўтваральнай асновы: суф. [-ну-], [-ць], чаргаванне *о/а* ў корані.

Выдабываць, незак., перан. Дабываць з вялікімі намаганнямі праз перашкоды: *Мы заўтра вернемся дадому / У непагадзь, у безладзь, стому. / З чужыны – бы на чужыну... / Вам, птахі верныя, вядома, / Як цяжка з золі, з ледалому / Выдабываць крыльмі вясну* [11, 274]. С Вы- + дабываць, прыст.

Завасільковець, незак., перан., узнёсл. Запвісці: *Як рана васількі завасільковелі! / Ці гэта я спазняюся? Няўжо / Мінулася вясна?* [11, 293]. С За- + васільков (-ы) + -е- + (-ць), прыст.-суф.

Зажурбавацца, зак., перан. Засумаваць, замаркоціцца: *Залюбавалася міжволі, / Хоць і зажурбаваліся вочкі: / “Няўжо ж не буду больш ніколі / У Ярашэўскага ў садочку?”* [11, 207]. С За- + журб + -ава- (-ць) + -ся (-цца), прыст.-суф.-постфікс.

Запанядзелены, залеж., перан., узнёсл. Тызень прайшоў, пачаўся новы: *Час прайшоў, / І надзеля запанядзелена. / Чым каштоўным я тут надзелена?* [11, 370]. С За- + панядзел + (-ак-) + -ен- + -ы, прыст.-суф.

Злегкаважыць, законч., перан., узнёсл. Зрабіць непатрэбным, абясцэніць: *Адаў сябе як скарб, шалёны скарб. / Разгубленай жабраццы, што рабіць з ім, / Каб не злегкаважыць і не страціць / Дачасна?* [11, 97]. С З- + легкаваж / (-н-) / -ы- (-ць), прыст.-суф.

Крыляць, незаконч., перан. Акружаць любоўю каго-небудзь: *Дзе б ты ні быў, якой бы ні была я / І кім бы для цябе ні стала я, / Хай над табою ластаўкай крыляе, / Хай беражэ цябе любоў мая* [11, 97]. С Крыл + (-о) + -я- (-ць), суф.

Панявечыцца, законч., перан. Параніцца, страціць нейкія свае надзеі, атрымаць душэўную рану: *Нябёсы ўсяж прыталі да зямлі, / Нібы яны і сапраўды такія: / Неасцярожна ўскінеш галаву – / І панявечышся аб беспрасветнасць тую* [11, 95]. С Па- + [з-] нявечы (-цца), прыст.

Панянькаваць, законч., перан. Выношваць мары, памкненні, жаданні, як нянька дзіця: *Панянькавала за свой век нямала / Мар і памкненняў, і жаданняў я, / А заклінаю так, як заклінала: / Хай беражэ цябе любоў мая* [11, 108]. С Па- + няньк + -ава- (-ць), прыст.-суф.

Папелены, залеж., перан., узнёсл. Спавіты. Пераможаны, звязаны, бездапаможны: *Папелена, не чакаю / Адхланія ў прорвы на краю... / Даруй мне полымнасць маю* [11, 135]. С Па + пел[ен (-а) + -ен-] (-ы), ад назойніка пелена (устар. пялёнка), прыст.-суф., накладванне каранёвага і суфіксальнага -ен-.

Перапарэлы, незалеж., перан. Зацяжны дождж: *Як рана васількі завасільковелі! / Ці гэта я спазняюся? / Няўжо мінулася вясна? Адна аскаміна / Перапарэлых выгарклых дажджоў* [11, 293]. С Пера- + пар(-а) + -э- + -л- (-ць), прыст.-суф.

Пераслеплыя, незалеж., перан., асудж. Ачарсцвелы, бяздушны, перастаў заўважаць тое, што адбываецца навокал: *Як багата людзей умурована ў змрок / Страху, злосці або нараканняў / Ні сабе, ні камусьці ў блуканнях / Не пасвецяць ні поблізу, ані здалёк, / Пераслеплыя да шкадавання* [11, 215]. С Пер[а- + а-]слеп + -л- (-ы), прыст.-суфікс., накладванне гука [а] на стыку марфем.

Прыластаўчыца, законч., перан., узнёсл. Неадступна з'явіцца, як ластаўка вясной: *Яшчэ прыластаўчыца свята, / Яшчэ прытульна будзе люду ў ім* [11, 448]. С Пры- + ластаўк (-а) + -ы- + (-ць) (-ся) (-цца), к/ч., прыст.-суф.-постфікс.

Прыляляць, законч., перан., узнёсл. Супакоіць (закалыхаць, залюляць): *Спі, мая донька, расінка малая. / Толькі табою свой боль прыляляю* [11, 162]. С Пры- + ляляць, ю/я, прыст.

Рассераброны, залежн., перан., узнёсл. Шчодро перасыпаны сівізной (пра валасы): *Пры смолі валасоў рассераброных* [11, 192]. С Рас- + сярэбран (-ы), прыст., а/б, змена націску.

Скарбавацца, незаконч., зал., перан., узнёсл. Накопліваць, назапашваць тое, што мае асаблівую вартасць, каштоўнасць: *Няможна патураць тузе, / Каб яву засланіла зданню, / Каб зрабавала пакрысе, / Што скарбавалася гадамі* [11, 42]. С Скарб + -ава- + (-ць) + -ся (-цца), суф.-постфікс.

Угнездаваць, законч., перан., узнёсл. Пакахаць: *Калі ў сэрца мяне ўбярэш ты, / Калі мне аднаму слугаваць меш – / Успануеш сам над сабою. / Над памрокам і над бядою, / Над ступою між зор, нілгрыме. / Угнездуй мяне ў сэрцы* [11, 388]. С У- + гнезд+ -ава- (-ць), прыст.-суф.

Уздольніць, законч., узнёсл. Зрабіць здольным, даць сілу, моц: *Усемагутныя сілы ўсявышнія. / Вамі трыманая і прасвятляная, / Сёння за ўсіх малю: / Уздольніце нас, / Коснаязых і запамарочных / Прамаўляць ачышчальнае і найчаслівейшае: "Люблю"* [11, 16]. С У- + здольн(-ы) + -і- (-ць), прыст.-суф.

Ураселы, незалеж. Пакрыты расою: *Скаланулася да глыбінь / На пагоду свежа і золка... / "Палюбі мяне, палюбі!.." / – Трапятнулі ўраселыя зёлкі* [11, 88]. С У- + рас- + -е- (-ць) + -л- (-ы), прыст.-суф.; магчымы прамежжавы аказіяналізм урасе(-ць) + -л- (-ы), тады спосаб утварэння суф.

Успанаваць, законч., перан. Перамагчы сябе ці каго-небудзь, узяць верх: *Калі ў сэрца мяне ўбярэш ты, / Калі мне аднаму слугаваць меш – / Успануеш сам над сабою, / Над памрокам і над бядою* [11, 388]. С Ус- + панаваць, прыст.

Шчодрыца, незак., перан. Свяціца радасцю: *Як шчодрыца блізкія вочы! / Як ломка адзвоньвае лёд!.. Цяпер ужо сонца не збочыць – / На лета яго наварот!* [11, 331]. С Шчодры + (-ць) + -ся (-цца), суф.-постфікс.

Як паказвае праведзены структурны аналіз, аказіяналізмы-дзеясловы ў паэтычных тэкстах Ніны Мацяш маюць дзве разнавіднасці ўтварэння:

а) дзеясловы-аказіяналізмы, утвораныя па існуючых у мове словаўтваральных тыпах без парушэння словаўтваральных нормаў (тыпаў, мадэлей);

б) дзеясловы-аказіяналізмы, утвораныя з адхіленнямі ад існуючых у мове словаўтваральных тыпаў [6, 117].

Так, аказіяналізмы першай групы ўтвараюцца марфемнымі спосабамі:

– прыставачным ад асноў дзеясловаў: ад- + хмарыць, вы- + дабываць;

– прыставачна-суфіксальным:

– ад асноў дзеясловаў: вы- + гарк + -л- + (-ы) ← вы- + гарк / -ну- / (-ць), рас- + сераброны ← рас- + / па- / серабр / -ы- / + -он- + (-ць), пера- + (а-) слеп + -л- (-ы) → пераслеплы;

– ад асноў назоўнікаў: у- + гнезд + -ава- (-ць) ← гнездо, за- + панядзел + -ен- + (-ы) ← панядзел-ак, па- + няньк + -ава- (-ць) ← нянька, па- + пел + [ен + -ен-] + (-ы) ← па- + пел[ен + -ен-] -ы ← пелена (пялёнка);

– ад асноў прыметнікаў: ад- + відупч + -ы- (-ць) ← відупч(-ы), за- + васільков + -е- (-ць) ← васільковы, з- + легкаваж + -ы- (-ць) ← легкаважны, у- + здольн + -і- (-ць) ← здольн (-ы);

– суфіксальна-постфіксальным: ад асновы назоўніка скарб + -ава- + -цца ← скарб + -ава- + (-ць) -ся (-цца);

– прыставачна-постфіксальным: ад асноў дзеясловаў: панявечыцца ← па- + (з-) нявечы (-ць) + -ся (-цца).

Выяўлены два аказіяналізмы-дзеясловы другой групы, утвораныя з адхіленнямі ад існуючых у мове словаўтваральных мадэлей: *зажурбавацца*, *прыластаўчыцца*, а таксама два дзеепрыметнікі незалежнага стану прошлага часу: *перанарэлы*, *ураселы*.

Так, дзеяслоў *зажурбавацца* матывуецца назоўнікам *журба* з далучэннем да яго асновы адначасова прыстаўкі *за-*, суфікса *-ава-* і постфікса *-ся*: *за-* + *журб* *-ава-* (-ць) (-ся) (-цца), спосаб утварэння прыставачна-суфіксальна-постфіксальны; дзеяслоў *прыластаўчыцца* ўтвораны ад асновы назоўніка *ластаўка* пры дапамозе прыстаўкі *пры-*, суфікса *-ы-* і постфікса *-ся*: *пры-* + *ластаўк* (-а) + *-ы-* + (-ць) (-ся) (-цца), к/ч., прыст.-суф.-постфікс.

Асновы дзеепрыметнікаў *перанарэлы*, *ураселы* матывуюцца аказіяналізмамі-дзеясловамі *перанарэць*, *урасець*, хця такіх матывавальных асноў у беларускай мове няма, аднак у тэкстах словаўтваральная структура гэтых слоў зразумелая дзякуючы суаднясенню іх з блізкімі па структуры дзеепрыметнікамі, якія існуюць у літаратурнай мове, напрыклад: *пераспелы*, *уцалелы*.

Што да функцыянальнага аспекту аналізаваных намі аказіянальных дзеясловаў, то пры дапамозе іх ствараецца вобразнасць у паэтычных творах Ніны Мацяш, семантыка іх кантэкстуальная, ужытая з пераносным значэннем, яны з’яўляюцца метафарамі, эпітэтамі, каламбурамі.

Так, большая частка аказіянальных дзеясловаў узнікла як індывідуальна-аўтарскія метафары на аснове падабенства дзеянняў:

- *прыластаўчыцца* (нейкая падзея) – прыляцець, як ластаўка, жаданаю вясной;
- *угнездаваць* (у сэрца) – пакахаць – шушка гнездуецца для вывядзення патомства;
- *успанавачь* (над сабой) – перамагчы сябе – быць панам над сабой;
- *завасільковелі васількі* – ствараецца вобраз поля васільковага колеру, троп заснаваны на падабенстве да фальклорных тропай тыпу *гора гаравачь*, *лета летавачь*, *зіму зімавачь* і інш.

Дзеепрыметнікі-аказіяналізмы ў тэкстах з’яўляюцца вобразнымі мастацкімі эпітэтамі:

- *перанарэлы* дождж – запяжны, у тэксце сэнс слова *перанарэлы* зразумелы, бо побач даецца яшчэ адзін аказіяналізм *перанарэлы* – *выгарклы* (які надакучыў), ствараецца вобраз дажджлівай восені, нейкіх неспрыяльных умоў;

- *пераспелыя* людзі – чэрствыя людзі;
- *рассерабронныя* валасы – ствараецца вобраз сталага чалавека;
- *ураселая* зёлка – вобраз чалавека, які атрымаў надзею, як зёлка расы.

Часам дзеясловы-аказіяналізмы, ужываючыся ў тэксце з аднакаранёвымі словамі, ствараюць такі троп, як каламбур: *Як рана васількі завасільковелі*; *Час прайшоў*, / *І нядзеля запанядзелена*.

Вывады

1. Прааналізаваны матэрыял дае падставу сцвярджаць, што аказіяналізмы-дзеясловы ў мове паэтычных твораў Ніны Мацяш ствараюцца згодна з правіламі ўласцівых беларускай мове спосабаў словаўтварэння, пераважна марфемных: суфіксальнага, прыставачна-суфіксальнага, суфіксальна-постфіксальнага, ад асноў назоўнікаў, дзеясловаў, прыметнікаў, прыклады адступленняў ад вядомых мадэлей адзінаковыя. Гэта два дзеясловы *зажурбавацца*, *прыластаўчыцца*, утвораныя прыставачна-суфіксальна-постфіксальным спосабам, і два дзеепрыметнікі *перанарэлы*, *ураселы*, утвораныя суфіксальным спосабам ад аказіянальных асноў (*перанарэць*, *урасець*) на ўзор існуючых у мове *пераспелы*, *уцалелы*.

2. Семантыка аказіяналізмаў-дзеясловаў, як і слоў, ужытых з пераносным значэннем, у кожным выпадку індывідуальная, таму што вызначаецца кантэкстам, задачамі стварэння вобразаў.

3. Функцыянальнае прызначэнне аказіянальных дзеясловаў – стварэнне тропай: мастацкіх эпітэтаў, каламбураў, вобразнасці, перадача такіх экспрэсіўна-эмацыянальных станаў, як захапленне, сум, радасць, гора і інш.

Літаратура

1. Новік, М. І. Самабытнае слова Ніны Мацяш : матэрыялы да слоўніка / М. І. Новік // Літаратура для дзяцей і юнацтва ў кантэксце сучасных адукацыйных і выхаваўчых праблем : матэрыялы рэсп. навук. канф., Брэст, 13–14 сак., 2009 г. : у 2 т. / пад агул. рэд. У. А. Сенькаўца. – Брэст, 2009. – Т. 2. – С. 14–20.
2. Новік, М. І. Арыгінальнае слова ў паэтычным радку Ніны Мацяш / М. І. Новік // Надзённыя праблемы лексікалогіі і анамастыкі славянскіх моў : матэрыялы II Міжнар. навук. канф., Мазыр, 22–23 крас. 2010 г. / УА МДПУ імя І. П. Шамякіна ; рэдкал.: В. В. Шур (адк. рэд.) [і інш.]. – Мазыр, 2010. – С. 102–105.
3. Басава, Г. І. Аказіяналізмы / Г. І. Басава // Эцыклапедыя літаратуры і мастацтва : у 5 т. – Мінск : БелСЭ, 1984. – Т. 1. – С. 65.
4. Басава, Г. Аўтарскі неалагізм / Г. Басава, М. Прыгодзіч // Роднае слова. – 1995. – № 8. – С. 61–64; № 10. – С. 68–73; № 12. – С. 62–65.
5. Бобрык, У. А. Аказіянальныя словы ў складзе лексічных сродкаў сучаснай беларускай паэзіі : аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук : 10.02.01 / У. А. Бобрык ; Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа АН РБ. – Мінск, 1998. – 22 с.
6. Зразікава, В. А. Індывідуальна-аўтарскія неалагізмы ў творчасці беларускіх пісьмнікаў / В. А. Зразікава // Беларуская мова і літаратура. – 2008. – № 2. – С. 36–40.
7. Солахаў, А. В. Рэдкія спосабы словаўтварэння ў мове твораў Алёся Разанава / А. В. Солахаў // Беларуская мова і літаратура ў славянскім этнакультурным кантэксце : матэрыялы рэсп. канф., Віцебск, 21–22 кастр. 2010 г. / Віц. дзярж. ун-т; пад агул. рэд. Г. М. Мезенка. – Віцебск, 2010. – С. 132–135.
8. Ляпчынская, В. А. Асаблівасці выкарыстання новаўтварэнняў у мастацкай літаратуры / В. А. Ляпчынская // Беларуская мова : міжведамасны зб. – Мінск : Універсітэцкае, 1988. – Вып. 16. – С. 105–111.
9. Чарнаброўкіна, У. А. Аказіянальныя словы ў складзе лексічных сродкаў сучаснай беларускай паэзіі : дыс. ... канд. філал. навук : 10.02.01. – Мінск, 1998. – 120 л.
10. Солахаў, А. В. Да праблемы лексікаграфічнага апісання аўтарскіх аказіяналізмаў / А. В. Солахаў // Надзённыя праблемы лексікалогіі і анамастыкі славянскіх моў : зб. навук. арт. / Мазыр. дзярж. пед. ун-т; адк. рэд.: А. В. Солахаў, В. В. Шур. – Мазыр, 2006. – С. 77–79.
11. Мацяш, Н. І. Душою з небам гаварыць: Выбраная лірыка / Н. І. Мацяш. – Мінск : Маст. літ., 1999. – 462 с.

Summary

Occasional / nonce words in N. Matiash's poetic texts are formed mostly by morphemic means on the basis of the stems that exist in the literary Belarusian language. Some minor deviations are conditioned by the fact that some verbs are derived from the words invented by the author. Semantics of the nonce words is specified by the context, their syntactic relations with the words different from the literary language semantics, and by their transferred image-bearing use.

Паступіў у рэдакцыю 07.09.12.